

ՅԻՂՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լ.

Ձու ի Թիւրքիա. Օջախ կուլի գիւղ. Հին և Նոր Շիրակ. Ճանապարհի գոթաւորութիւնը. Փոստի առաջին կայարանը. Կըզըլ-Չախլախ գիւղը Նորա Հնութիւնը. Ռուս վարչութեան կենտրոնը. Արգինայի Հնութիւնները: Ուղեկէցս:

Սկսած այս 1902 թուականի Ապրիլի 12-ից անցել է ուղիղ 24 տարի, որ վերջին Ռուս տաճկական պատերազմի յայտարարելուց և սկսուելուց ամենաճիշտ մի տարի յետոյ ես առաջին անգամ ոտք դրի Շիրակի այն բաժնում, արեւմտեան բաժնում, որ պատերազմից առաջ Տաճկաստանի տիրապետութեան տակ էր:

Լի բուն ցանկութեամբ նորանոր, անծանօթ երկրներում նոր տեսարաններ, երևոյթներ տեսնելու և բազմազան տպաւորութիւններ ստանալու՝ ես գոհութեամբ լսեցի իմ իշխանութեան հրամանը գնալ անմիջապէս Կարս քաղաք ներկայանալ զօրաբանակի գլխաւոր ըժշկին և նորա կարգադրութիւնն ստանալ: Ոչ մի գոթաւորութիւն, ոչ մի խոչնդոտ աչքիս չէին երեւում: Բայց գոթաւորութիւնները բազմաթիւ էին: Երկիրը մի տարի առաջ, ինչպէս յիշեցի, թուրքերի տիրապետութեան ներքոյ էր և անկարգ դրութեան: Չկային փոքր ի շատէ, կանոնաւոր ճանապարհներ, երթեկութեան յարմարութիւններ, ճանապարհորդական ապահովութիւն և այլն և աւելացնելով դորա վերայ այն, որ Ռուսաց զօրքը ժամատակ էր տուել այժմ այդ երկիրը, անցել էր մինչև Կարին, ահռելի ճակատամարտներ էր ունեցել մի քանի ամիս առաջ այդ ընդարձակութեան վերայ, զողթեցրել էր կամ փախտի էր մասնեւ շատ գիւղեր, երկիրը ամայութեան կերպարանք էր ստացել և նորաբոյս իշխանութիւնը դեռ հաստատ և անդրգուն չէր:

ձգել և այլն. ահա այն դժուարութիւնները որոնք աչքիս չէին երևում:

Այդ միջոցին գլխաւոր զօրաբանակը ցրուած էր Վարինի (Արզրումի) շրջակայքում և թէպէտ Սան Ստեփանոյի դաշնադրութեան համաձայն պատերազմական զործողութիւնները դադարել էին, սակայն երկրի պատերազմական դրութիւնը շարունակուում էր և իրար թշնամի զօրախումբերը դեռ բռնած էին իւրեանց տեղերը: Իսկ պատերազմի գլխաւոր վարչութեան կենտրոնը Վարսն էր, ուր՝ ըստ հրամանի՝ ես պէտք է գնայի:

1878 թուականի Ապրիլի 12 էր, որ ես հրաժարական տուի Ալէքսանդրապոլին ու փոստի կառք նստած անցայ Արշափայ գետը, որ այդ ժամանակ չունէր այն կամարաշէն բարեկամութիւնը, որ յետոյ գետի հեղեղատ հոսանքին զոհ գնաց: Դուրս փոխարէն շինած էր փայտե ժամանակաւոր կամուրջ ուստի զօրքի սահմանն անցնելուց յետոյ:

Ի հարկէ ամենին յայտնի է, որ մինչև վերջին պատերազմը երկու պետութիւնների սահմանը Ալէքսանդրապոլի մօտ Արփաչայն էր, ուր չկար կամուրջ: Սորա բաղակայութիւնը շատ դժուարութիւններ էր յառաջ բերում, երբ աննշան գետը յորդառատ անձրեւների և հալուող ձիւների շնորհիւ փրփրադէղ ալիքներով հոսանքի էր փոխուում: Այս հանգամանքը ժամանակաւոր արդելք էր հանդիսանում Շիրակի թրքական մասի գիւղացիների համար, որոնք իւրեանց գիւղատնտեսական բերքերը սայլերով շարունակ բերում, ծախում էին Ալէքսանդրապոլում, այն է իւլ, պանիր, ձէթ, գարի, ցորեն, աթար և այլ նիւթեր:

Առաջին գիւղը, որ հանդիսացաւ իմ առաջ Արփաչայի առջափնեայ բարձրութեան վերայ, զուտ հայաբնակ Օջախուլին էր թրքական կայսրութեան ամենավերջին գիւղը Ալէքսանդրապոլի ամրոցի դէմ: Շրջակայքը լողում էր ցեխի ու ջրի մէջ, ըստ որում այդ օրերում անդադար տեղացող անձրեւները խիստ առատ էին և մեր գլխի վերը կուտակուած սև ամպերը թանձրութեամբ ծածկել էին կապոյտ երկնակամարը: Հինգ ձի լծած իմ փոստակառքը դանդաղ քայլերով հագիւ կարողանում էր ձեղքել անպիտան և անյարմար ճանապարհի փափկացած հողը:

Օջախուլի գիւղի բարձրութիւնից կարելի էր դիտել ընդարձակ հորիզոնը, ուր երևում էին գետի երկայնութիւնը, Ալէքսանդրապոլ բաղաբը, նորա ամրոցը, հեռաւոր գիւղերը և

Արագած լեռան ձիւնածածկ դադաթը, միով բանիւ Հօրագեալի մեծագոյն մասը:

Նայելով այդ ընդարձակութեան վերայ և տեսնելով նորա ներկայ դրութիւնը որ Հիրակը փոխուել է Հօրագեալի, ես ակամայ խորասուզուում էի հին՝ պատմական անցած՝ անդարձ դնացած ժամանակների մէջ, երբ Հիրակը դեռ ևս Հիրակ էր՝ մօտ չորս հազար տարի առաջ:

Ես յիշեցի հայոց պատմութիւնից որ Հիրակ գաւառը ժառանգել է իւր անունը Հայկայ սերնդից ծագած Հարայից, որի շատակերութեան և շատ երեխաներ ունենալու պատճառով, նորա հայր Արմայիս նահապետը բնակեցրեց նորան այս պլտոդաւտ և բերրի Հիրակ գաւառում: Արմայիսը հասկացաւ իսկոյն և եթ որ Հարայի շատակերութիւնը կարող է բաւականութիւն գտնել միմիայն Հիրակայ դաշտերում: Հարայի պէս շատակերին կարող էր յազեցնել միմիայն Հիրակը: Այդ է պատճառը որ Խորենացի Մովսէսը պահպանել է մեզ համար մի ժողովրդական առած, որ այն ժամանակի հայ ժողովրդի շրթունքներում պտտուելով՝ մի անգամից և եթ պատկերացնում էր Հարայի բնակողութիւնը:

«Թէ քո Հարայի օրկորն է,
«Մեր Հիրակայ ամբարք չեն»:

Հարայի ոսկերտիքը փտելուց մինչև մեր օրերը քառասուն դար անընդհատ միմեանց յաջորդել են և Հիրակ գաւառը չէ կորցրել իւր պարարտ պտղաբերութիւնը և իւր պատմական նշանակութիւնը: Նորա հրաշալի աւերակները կենդանի լեզու են և դարերի պատմութիւն: Արշակունեաց հարստութեան աւերակների վերայ չորս և կէս դար յետոյ ազգայնութեան դրօշը բարձրացնող Հայաստանը, Բագրատունեաց ցեղի արժանաւոր ներկայացուցիչների ձեռքով, իւր յոյսը դրեց Հիրակի վերայ, որ այժմ ևս ցոյց է տալի իւր ծոցումը պահպանած բաղդապուրկ ազգի անցեալ փառքը՝ թաղած Անի քաղաքի հիասքանչ փլատակների տակ:

Նախ քան Ռուսաց վերջնական տիրապետութիւնը Հիրակը կամ այժմեան Հօրագեալը փոփոխակի անցնում էր երբեմն թուրքերի և երբեմն պարսից ձեռքը. ուստի նա դարձել էր համարեա ամայի, այնպէս որ 1830 թուականի Թիւրքիայի հայ գաղթականները գտան այդ տեղ ընդարձակ գիւղերի աւերակներ, որոնց վերայ և հաստատուեցին: Սակայն այժմ նա նեղ

է արդէն և չէ կարողանում կերակրել չափականց բազմացած աղգարնակութիւնը:

Այս մտածութեան մէջ էի, երբ յանկարծ ամպերը որոտացին, երկնքում երևաց ահագին երկարութեամբ բեկբեկուած փայլակը և շատ հեռու տրպեց կայծակը: Ես և ընկերս ուշքի եկանք, թողինք հեռաւոր մտածմունքները և նայում էինք թէ ինչպէս մեր կառապանը փայտի օգնութեամբ աշխատում էր մաքրել ցեւից՝ կանգ առած կառքի անիւները, որոնց իւրաքանչիւրը իւր շուրջը կուտակելով ահագին մեծութեամբ թանձր մածուցիկ ցեւ, դժուարացնում էին կառքի շարժը և ուժասպառ անում ձիանցը:

Ընկերս մի երիտասարդ ռուս բժիշկ էր, գնում էր նոյն նպատակի համար՝ որպէս և ես, գնում էինք միասին մեր մեծաւորի հրամանով և այդ պատճառով էլ ծանօթացել էինք իրար՝ նոյն օրը կառքի մէջ: Թէ ինչքան անյարմար և ցեւ էր ճանապարհը, բաւական էր յիշել որ 4—5 ժամում մենք հաղիւ անցել էինք 5 վերստ:

Պատերազմի ժամանակ ռուս կառավարութիւնը կարգադրել էր բանալ փոստային ճանապարհ նոր նուաճած երկրում: Ալէքսանդրապոլից մինչև Արզրում և առաջին փոստի կայաբանը գտնուում էր մեր առաջ դրած Մօլլաբուկայ թրքաբնակ գիւղում, ուր մենք գնում էինք և որից ընդամենը 6 վերստ էր մինչև Ալէքսանդրապոլ:

Պատերազմի աւերիչ հետեանքը կարելի էր տեսնել հէնց Արփաչայի աջ, թրքական ափում, ուր Օջակուլից փոքր հեռու, դէպի հարաւ, քարը քարի վերայ կուտակուած շինութիւնների աւերակներ էին սփռուած: Այդ տեղ, պատերազմից առաջ կանգնած էր թուրքաց մաքսատունը, ուր թուրք պահապան զինուորը՝ մերկացրած սուրը ուսին՝ յետ ու առաջ պատուելով պահպանում էր ճանապարհը և արգելում անցաւորին՝ մինչև կայտարարէր մաքսապետին: Պանգնած էր այդ տեղ և մաքսապետի կացարան-տունը, որ նոյնպէս աւերակ դարձած, քարուքանդ եղած, յիշեցնում էր ինձ այն հիւրասիրութիւնը, որ 4—5 տարի պատերազմից առաջ վայելում էի թուրք մաքսապետից:

Իսկ այժմ այդ տունը, մաքսատունը, զօրանոցը, ձիանոցը ու սահմանապահների այլ շինութիւնները՝ բոլորը, բոլորը աւերակ էին դարձած, բարուքանդ եղած և փայտեղէն մասը

անհետացած, կարծես դորանց բանդելը անհրաժեշտ էր, կարծես ներկայ տեսուր աւերակները ում է հարկաւոր էին: Այդպէս է ամենայն տեղ պատերազմը...

Երեկոյեան դէմ վերջապէս կառքը, կամ աւելի յարմար է՝ սայլակը, կանգնեց Մօլլամուսա գիւղում մի թշուառ խրճիթի առաջ: Դա փոստի կայարանն էր: Գիւղի մերկանդամ երեւոյթը ցրտից դողալով հեռու կանգնած գննում էին մեզ: Սայլապանները, որ Շաւաթու գաւառի հայեր էին, բնոտ աչքերով, անձրեւից թրջուած շորերով, դանդաղ և ծոյլ բայլերով խմբուեցին մեր շուրջը, մինը յորանջում էր, միւսը ծոծրակը բորում, երրորդը մորթէ գլխարկը գլխից վերառած մէջը նստում, և ինչ ինչ նպատակներով խորհուրդ էին տալիս մեզ գնալ հետեւալ կայարանը, Ղզըլչաղչախ գիւղը:

Տեսնելով կայարանի ողորմելի արտաքինը և յուսալով թէ հետեւալ կայարանը դուրսէ աւելի յարմարութիւն ունենայ գիշերելու համար՝ մենք համաձայնեցինք շարունակել ճանապարհը. սայլապանները ընդհանուր օգնութեամբ լծեցին սայլակը և մեզ ճանապարհ դրին, որպէս զի իւրեանց բնելու տեղը նոյն՝ հիւրերի սենեակում լինի փոքր ինչ ազատ:

Երեկոյեան ժամի իններորդն էր որ մենք գնում էինք մի ընդարձակ դաշտի մէջ: Մուկը պատել էր գետինը, չորս կողմերս ուլինչ էէր երևում: Խիստ ձանձրալի էր մեզ համար որ կենդրոնացած մեր մէջ՝ ամեն տեսակ հեռաւոր ու մօտաւոր, շատ անկապ և վայր ի վերոյ մտածմունքների մէջ էինք խորասուզւում: Զանձրալի էր մանաւանդ զանգակի միանման ձայնը, որ դողանջում էր աղեղի տակ: Դորան երբեմն միանում էր սայլապանների ձայնը, որ ուղղում էին դէպի ձիանքը՝ նորանց ջատագովելու և արագացնելու համար:

Սակայն բնութիւնը այդպէս չմնաց: Խաւարը ևս առաւել թանձրացաւ՝ մուկն աւելի շրջապատեց մեզ և սկսեց տեղալ սարսափելի կարկուտ իւր սովորական աղմուկով: Ամպերի ստեպ ստեպ որոտմունքները գորգեցնում էին երկիրը և գողգողուն փայլակը, վայրկենական հրացայտ լոյս արձակելով բոլոր դաշտի վերայ, կրկին արագ անհետանում էր. և մեզ աւելի կուրացնում: Լսողութիւնս լարած շարունակ սպասում էի թէ երբ արդեօք լսելի կլինի մի շան հալոց՝ իբրեւ նշան գիւղի մօտիկութեան, բայց կարկտի տակ, որոտման և փայլակի ներքեւ ո՞ր շունը պէտք է դուրս գար իւր բնից մեզ հանգստացնելու:

Սայլապանները թէեւ վաղուց հաւատացնում էին, թէ գիւղը և կայարանը մօտիկ է, բայց մեր անհամբերութեանը վերջ չկար:

Վերջապէս, վերջապէս անձրեւէ տակ, միման խաւարի մէջ կանգ առանք մի հասարակ խրճիթի առաջ, որ փոստայի կայարանն էր: Չիանքը թափահարեցին իւրեանց, փռնդտացին, սայլապանները դուրս կանչեցին միւս, տեղի սայլապաններին, որոնք կամաց-կամաց ներս տարան ճանապարհի մեր իրեղէնները:

— Այդ արկղը կամաց վերցրէք, զգուշութեամբ տարէք, մէջը կոտորուելու բաներ կան, գետնեալ Հէյմանի համար է... զգոյշ... շոգոյշ... կէս սպառնալիքով կէս պարծենալով ասում էր բժիշկ ուղեկիցս:

Արդարեւ ուղեկիցս արկղի մէջ Թիֆլիզից Ղարս էր տանում մի արկղ զանազան եւրոպական խմիչքեղէններով որ յանձնել էին նորան փոխարքայի դիւանար վարչութիւնից գետնեալ Հէյմանի համար, որ այդ միջոցին, Լօրիս-Մելիքովի վերադարձից յետոյ, վարում էր զօրաբանակի դիւանար հրամանատարի պաշտօնը և վարդապետով (տիֆուս) հիւանդ պառկած էր Կարսում: Ընորհիւ այդ արկղի՝ ուղեկիցս ուռած էր վկայաթուղթ որ նա սուրհանդակ է (կուրիեր) որպէս զի փոստի կայարաններում արգելքի չհանդիպի:

Մեզ տարան ներս. խիստ անձրեւից և կարկտից մենք չարաչար թրջուած էինք և դողում էինք երեկոյեան ցրտից: Ամենից առաջ հոգացինք թէյ խմելու, որից և բաւական տաքացանք ու զուարթացանք և ես սկսեցի զննել շուրջս Մեր կացարանը՝ կամ փոստի կայարանը մի հատ գիւղական սենեակ էր (օգայ) միացած գոմի հետ, ուր կապած էին փոստի շահատ ձիւ նոյն սենեակում մեզ հետ միասին դիշերում էին փոստում ծառայող սայլապանները, ունենալով իւր շուրջը թափթիած արեւներ, ցեւոտ դուլբաններ ու փաթթաններ, այլ և ձիանց պատկանելի կաշիներ, վիզօղեր, աղեղներ, զանգակներ, մտրակներ, ծածկոցներ և այլ շատ իրեղէններ, որոնց հոտը թառնուելով ձիանց և գոմի հոտերի հետ՝ մի տեսակ բուրու մէջ էր հասնում մեր հոտոտելեաց:

Առաւօտ, Ապրիլի 13-ին, մինչդեռ սուրհանդակուղեկիցս քնած էր, ես դուրս եկայ մառախլապատ սենեակից, որպէս զի ազատ օդ շնչէի և փոքր ի շատէ գիւղը զննէի: Ընկերացաւ ինձ կայարանի տան տէր՝ նոյն գիւլացի Պետրոս նազարեանցը:

Կըզըլչախէաիւր զուտ հայարնակ գիւղ է մօտ 60 տնով, դարակ գետակի ձախ ափում, 20 վերստաչափ հեռու Ալէքսանդրապօլից: Բնակիչները շատ տարիներ առաջ ժողովուած են այս տեղ Փամբակից, Ալաշկերտից և այլ զանազան տեղերից: Տները ըստ մեծի մասին քարաշէն են, գետնի երեսին և միայն յարկ և մանաւանդ խճճուած իրար՝ ինչպէս Երևանի նահանգի բոլոր գիւղերում: Փողոցները նեղ, ծուռ, անկանոն և աղտոտ:

Մի հատիկ գիւղական եկեղեցին սրբատաշ քարից և փայտաշէն ծածկով շինած էր 9 տարի առաջ գետակի բարձրագիւր ափի վերայ: Արևի առաւ ճառագայթներից հազիւ մի քանի շող թափանցում էին եկեղեցու: Ներսը նորա լուսամուտների փոքրութեան պատճառով Գիւղական երկու քահանայ իւրաքանչիւր օր, առաւօտ և երեկոյ, եկեղեցում պաշտօն էին մատուցանում մի քանի ծեր կանանց ներկայութեամբ:

Նկատելով ինձ և Նազարեանցին՝ գիւղականները կամաց կամաց խմբուեցին մեր շուրջը և հետաքրքրութեամբ դննում էին: Երբ խօսքը հասաւ մանկանց կրթութեան, յայտնուեց որ գիւղը երբէք չէ ունեցել դպրոց, բայց ամենքն էլ խօսքով պատրաստութիւն էին յայտնում պահպանել դպրոցը՝ եթէ դա կրացուի, մինչև անգամ նիւթապէս ապահով Պետրոս Նազարեանցը պատրաստականութիւն յայտնեց կանգնեցնել շինուած թիւնն իւր հաշուով և նպաստել, եթէ միայն գործն սկսի և վերահասու լինի առաջնորդը, որ այդ միջոցում Աղուանեան Գրիգոր վարդապետն էր Կարսում:

Կըզըլչախէաի գիւղը, որպէս և Շիրակի բոլոր նորանուած գաշտավայրը, պտղաբեր հող ունի և մեծ քանակութեամբ արտադրում է գարի և ցորեն, որ այլ հողային բերքերի հետ, գեւ ևս թրքական տիրապետութեան ժամանակ վաճառ էր հանում Ալէքսանդրապօլ: Կովկասեան զօրաբաժնի համար պաշար պատրաստելու գործում միշտ նպաստաւոր է եղել այդ երկիրը: Հարիւրաւոր սայլերի շարքերին վերջ չէր լինում նախկին ժամանակներում, երբ Ալէքսանդրապօլ էին բերում յիշեալ երկրի բերքերը:

Սակայն պատերազմը յետոյ կերպարանափոխեց այդ երկիրը, շատ գիւղեր բոլորովին ապատուեցին թիւրք տարրից որ համովի կամ անկամայ տեղափոխուեց Թիւրքիա: Մի քանի հայ գիւղեր, հակառակ իւրեանց կամքի, հեռացան իւրեանց վայրից գէպի լեռնոտ տեղեր: Բոլոր աղատուած գիւղերը իւրեանց հո-

դաբաժիններով անցան ոռւս մայականների, ոռւս դուխաբուների և անշնորհ յայների ձեռքը, որոնք վատ հողագործներ էին։

Այս կողմի բոլոր գիւղերի, որոց թուով և ճշգրիջախաբի հողաբաժինները թափիւով սեպհականացրած էին բնակիչներին, Պատերազմից մի քանի ժամանակ առաջ թուրք կառավարութիւնը հարկադրել էր ժողովրդին գնել (թափի անել) իւր ձեռքի բոլոր հողերը, իսկ տասանորդի հասուցումը պետական գանձարանին շարունակել նախկին կարգով։

Իմ ձանապարհորդական հետաքրքրութիւնս նկատելով ինձ շրջապատող գիւղացիները իմ ուշադրութիւնս հրաւիրեցին բարաշէն փոքրիկ ամրոցի վերայ, որ կանգնած էր գիւղի արեւմտեան կողմում, բարձրադիր գետնի վերայ։ Մենք մօտեցանք նորան, Գիւղացիք անուանում էին նորան ղուլա, որպէս և սորա նման միւս բոլոր փոքր ամրոցները։

Այս ղուլան սրբառաշ բարից, բառանկիւնի ձեռով ունի 26 բայլ երկարութիւն, 14 բայլ լայնութիւն։ Ներս մտնելով միակ հարաւային դռնով մենք տեսանք որ ամրոցը եղել է երկ-յարկանի, միացած բարէ աստիճաններով։ Առաստաղը բանդուած էր և պատերի վերին մասում շինուած են մարտկոցներ փոքրիկ նեղ պատուհաններով հրացանաձգութեան համար։

— Գիտէք, սորա բարերը բերուած են Մարմաշէն վանքի կամրջի աւերակից, Ղանլըջայ գիւղի ժօռ, և Անի քաղաքի աւերակներից, խօսեցին գիւղացիք։ Արդարեւ ես նկատեցի որ պատերի վերայ գիր ցան հագցրած են խաչքարերի բեկորներ։

— Դուրսը՝ դրան վերեւ կայ թուրքերէն գիր, կարդացողներն ասում են որ 168 տարի առաջ է շինուած ղուլան, բացատրեցին գիւղացիք։ Դուրս գալիս նկատեցի թուրքերէն արձանագրութիւնը։

Ապա գիւղացիք պատմեցին որ սորա շինողը եղել է ոմն թուրք Նարաբէգ, իրո իւր պետութիւնից անկախ տիրապետող այս երկրի, որ գիւղական հասարակութեան օգնութեամբ շինել է այս ղուլան լէգգիների յաճախ յարձակմունքից պաշտպանուելու նպատակով։ Այսպիսի մի մի ղուլա կայ Ջումուշլու, Ուզոնքըլիսա և այլ գիւղերում։

Ղարաբէգը, նոյն գիւղացոց հաղորդելով, բնակւում էր Մաղաս բերդում՝ Անի քաղաքի աւերակների ժօռ և ապա իւր ապստամբութեան և անհնազանդութեան համար կախաղանի է հանուել թուրք կառավարութեան կարգադրութեամբ։ Ղուլան

Նկատողութեան առնելուց յետոյ՝ ժողովրդի հետ վերադարձանք գիւղ։

Երբ 1877 թուի Ապրիլի 12-ին Ռուսաց զօրքը Հիրակում անցաւ պետութեան սահմանը և արագ նուաճեց Հիրակի արևմտեան մասը, Ռուս կառավարութիւնն իսկոյն և եթ իւր վարչութիւնը մտցրեց նորանուաճ երկրում և այդ վարչութեան կենդրոնը զետեղուեցաւ ահա այս Գրգլախէա գիւղում, բայց երբ խճուղին Ալեքսանդրապօլից անցաւ մինչև Կարս, վարչութիւնը տեղափոխուեց մերձակայ Արգինա գիւղը, որ որչափ այդ միջոցին աննշան էր, իբրեւ մի փոքրիկ թրքաբնակ գիւղ, այնքան նա նշանաւոր է եղել Բաղրատունեաց հարստութեան ժամանակ՝ տասներորդ դարի վերջում։

Խաչիկը կաթուղիկոս ընտրուելով՝ յատուկ կաթուղիկոսարան և Տրդատ ճարտարապետի ձեռքով մի հոյակապ եկեղեցի շինեց Արգինայում, շինեց և այլ երկու եկեղեցի և գրատուն և 992 թուին վախճանուելով, թաղուեց իւր շինած եկեղեցու հիւսիսային կողմում։ Այժմ չեն երևում այդ տեղ ոչ կաթուղիկոսարան, ոչ եկեղեցի, ոչ էլ արժանաւոր Խաչիկ կաթուղիկոսի գերեզմանը։ Մնացել է միայն եկեղեցու մի պատ իւր կամարով և հայ արձանագրութեան մի քանի բառ նորա վերայ, որից չէ կարելի իմանալ ո՞ր եկեղեցին լինելը։

Հիրակն այնպիսի մի տեղ է, որ իւրաքանչիւր մի կէտ, մի բլուր, մի ժայռ և այլն ունի իւր փառաւոր անցեալը, իւր պատմութիւնը և երբ Արգինայի անցեալի մասին մի քանի տեղեկութիւն հաղորդեցի ինձ ուղեկցող գիւղացիներին, նորանք զարմացմամբ գլուխները շարժում էին և ասում «փառք բեզ, Աստուած, ինչպէս է փոխուում աշխարհ, թող ոչ ոք չպարծենայ իր գլխով»։

Վերադարձայ կայարան, ուր, թէև առաւօտը վաղուց անցել էր, սուրհանդակ ուղեկիցս դեռ ևս հանգիստ քնած էր այն գարշահատութեան մէջ։ Յետոյ էլ ես համոզուեցայ որ նա շատ քնուկ մարդ է, անվրդով և անհոգ։ Ջարթեցրի նորան և պատրաստուեցինք շարունակելու մեր ճանապարհը։

Բ.

Գոմուշու և Շահնաւու գիւղերը, Դաշտավայր, Փալքըման գիւղի իւրդ-
ձութիւնը, ձալայ գիւղի թշուառութիւնը, Գիւրադաւարայ գիւղը
և նորա ընդարձակ շրջակայքն իբրեւ պատերազմի դաշտ, Խալեֆօղլի և
Փարգէա գիւղերը, Դաշտային բուսականութիւնը, Գենեւալ չէյմանի
մահուան լուրը:

Լծած սայլակը մօտեցաւ կայարանի դրանը. Մեր իրեղէն-
ները դարսեցին նորա մէջ, որոց թուումն և խմբեցների արկղը-
Բժիշկը, երեկուպ նման, նորից յիշեցրեց սայլապաններին՝ որ
զգոյշ դնեն արկղը, որովհետեւ նա գենեւալ չէյմանի համար
էւ Գենեւալի անունը յիշելիս սայլապանները առանձին հետա-
քըքութեամբ էին դնում արկղը՝ որոնելով նորանում մի որ և
է անսովոր բան, թէև նա շինած էր տախտակից՝ իբրեւ ամենա-
հասարակ արկղ:

Սայլակը շարժուեց, զանգակը ղօղանջեց, և կարճ ժամա-
նակից յետոյ Կըզըլչաւա գիւղը թողինք մեր յետեւ. Եղանակը
փոքր ինչ ցուրտ էր, երկինքն ամպամած, բայց անձրեւ չկար-
ձանապարհը ցեւե էր. Այս և այն կիտում հանդիպում էին զի-
նուորներ, որոնք կամ գալիս էին կամ գնում. Հանդիպում էին
ուղտեր, բեռնակիր Փուրգոն-սայլեր, գիւղական սայլեր, ձիա-
ւորներ և այլն. Ութ վերստ անցած՝ մեր առաջն եկաւ Կարս-
չայ գետը, որ այդ միջոցին անձրեւներից և ակունքների ձիւ-
ներից՝ մեծացել էր այնքան, որ անկարելի էր անցնել՝ եթէ
կամուրջ չլինէր. Մօտեցանք գետի ձախ ափին:

Այդ տեղ գետի ձախ և աջ ափում բացւում է գեղեցիկ
կանաչազարդ հովիտ, որից յետոյ գետը մտնում է մի խոր ձոր՝
երկու կողմից ևս պատած սեպաձև մերկ ժայռերով. Գետի վե-
րայ շինած էր ժամանակաւոր փայտէ կամուրջ երթևեկութեան
հշտութեան համար. Ըստ երևութին թուրք կառավարութիւնը
մի առանձին կարիք չէր զգում և չի էլ զգացել կամուրջ շինե-
լու այդ տեղ:

Անմիջապէս ձախ ափի դեղեցկատեսիլ հովտում կանգնած
է մի աւերակ ամրոց, որի նմանը մենք տեսանք Կըզըլչաւա
խում, իւր պատերով, լուսամուտներով և մարտկոցներով. նորա
մէջ դարսուած պահոււմ էին Ջոմուշլի գիւղի աւերակ տների
փայտեղէն մասերը. Իսկ Ջոմուշլուի աւերակները սփռուած
էին նոյն ամրոցի մօտ. Այս գիւղը երբեմն եղել է զուտ հայա-

բնակ, որի հայ բնակիչները կուս Պասկեիչի օրով 1830 թուին գաղթել են Ալէքսանդրապոլի գաւառը և այժմ կալովում են Դիւզ-քեանդ և Յգեանլար գիւղերը:

Հայերից շատ տարի յետոյ՝ երբ վաթսուսական թուականներում սկսուեց Կովկասեան լեռնաբնակների գաղթը դէպի Թիւրքիա, Կարսի կողմերը եկած չերքեզների մի խումբ բնակութիւն հաստատեց այս գիւղում: Աերջին պատերազմի ժամանակ երբ ռուսաց զօրքը կենտրոնացել էր մերձակայ Բիւրազդարա գիւղի շրջակայքում, գլխաւոր հրամանատար Լօսիս Մեխիքովը նկատելով որ Զոմուշլուի չերքեզ բնակիչները լըրտեսութեամբ ծառայում են Մուխտար փաշային և նրանց մերձաւորութիւնը տեսակ տեսակ պատճառներով այնքան էլ հաճելի չէ, կարգադրել է իսկոյն և եթ հեռացնել գիւղի բոլոր բնակիչներին դէպի Զարիշատ, Կարսից հիւսիս, նոր բնակութիւն հաստատելու: Պատմում է՛ն իբրև թէ չերքեզները խընդրել են հրամանատարին թոյլ տալ նրանց վերադառնալ կըրկին իւրեանց նախկին տեղերը Կովկասեան լեռներում, սակայն բացասութիւն ստանալով քանդել են իւրեանց բնակարանները և լաց ու կոծով հեռացել են դէպ Զարիշատ:

Անցանք գետը, նորա աջափնեայ հովտի վերայ երևում էին Շաշնալար գիւղի աւերակները, որ պատկանում էին խոռն բնակուող հայերին և թուրքերին: Թուրքերը փախել էին իւրեանց կամքով ռուսների մօտենալու ժամանակ, իսկ հայերը պատերազմի միջոցին ցրուել էին Ալէքսանդրապոլի գիւղերի վերայ: Երբ ես Յուշիսին արգէն վերադառնում էի, Շաշնալարի հայ բնակիչները վերադարձած շէնացրել էին իւրեանց քանդուած բնակարանները և մինչև անգամ մտադրուած էին, հրաւիրելով մի քանի յայ գերդաստաններ, չընդունել այլ ևս թուրք գրացիներ՝ եթէ սոքա կուղենային կրկին վերադառնալ: Սակայն Շաշնալարի հայերը չէին մտածում թէ ինչ փորձանք է պատրաստուում նորանց և ուրիշների գլխին:

Երբ պատերազմը վերջացաւ, դաշինքը հաստատուեց, Կարսի նահանգը միացաւ Ռուսաստանին, այն ժամանակ կառավարութիւնը հարկաւոր համարեց բազմացնել ռուս տարրը նորանուաճ երկրում և մանաւանդ գլխաւոր ձանապարհը—խճուղին ապահովացնել այդ տարրով: Այս նպատակով խճուղու բոլոր երկարութեամբ կազմակերպուեցին մի քանի ռուս գիւղեր ոչ միայն աւերակ մնացած տեղերում, ինչպէս Զոմուշլուն էր, այլ

և շէն գիւղեր, ինչպէս Շահնաւարը, Արգինան ու այլ շատերը, կանխապէս հեռացնելով ընդհանրին այլ տեղ, Յայանի բան է, նոր բնակիչներին հետ նորանում էին և գիւղերի անունները, քաց թողնելով հերը:

Շահնաւարի և Ջոմնւշլուի ընդարձակ հողերը առանց վարելու մնալով (գիւղերի ամերակ լինելու պատճառով) իմ վերագարձի ժամանակ, Յունիսին, ծածկուած էին բարձրահասակ երբրուն խոտերով և գոյնգոյն դաշտային ծաղիկներով: Խոտհարքները, արօտատեղերը, վարելահողերը, սարերն ու ձորերը միատեսակ ծածկուած էին վայրենի ըղսերով, որոնք բամուկոտանքի առաջ երբեմն խոնարհեցնում էին խմորվին իւրեանց ծաղկապսակ գագաթները և երբեմն նորից բարձրացնում էին նորանց: Ոչ մի դարու հետք, ոչ մի ցորենի նշոյլ չէր երևում այդ թարմ, անուշահոտ տարածութեան վերայ:

Այն միջոցին, երբ մեր սայլակը կամաց կամաց բարձրանում էր Շահնաւարի դարիվերը, բժիշկ ուղեկիցս՝ աչքերը բռնեաւ Հէյմանի արկղի վերայ՝ ցածր երգում էր մի ինչ որ երգ: Յանկարծ լսուեց մեր դէմ սայլակի զանգակի ձայն. Կարսի կողմից գալիս էր փոստի սայլակով մի սպայ: Ընկերս հարց ու փորձ արեց գեներալ Հէյմանի առողջութեան համար՝ ցոյց տալով խմբների արկղը, բայց դրական ոչ մի պատասխան չստացաւ: Ուղեկիցս նորաւարտ բժիշկ էր, Ռուսաստանից նոր եկած, առաջին անգամ ոտք դնելով Կովկաս՝ նա չէր ճանաչում միւսների հետ և գեներալ Հէյմանին ու նորա աչքում կոպէկի արժէք չունէր Հէյմանի առողջութիւնը, բայց նորա փորացաւն ուրիշ բան էր:

Շահնաւարից 4—5 վերստ անցած մենք հասանք Փալդրվան հայաբնակ գիւղը. որի մօտ, դէպի հարաւ դրած է միւս հայաբնակ գիւղը Բիրազդարա, որ ամբողջ լուսաւոր աշխարհին յայտնի է Թրքա-ռուսական պատերազմների շնորհիւ:

Փալդրվանը մի հասարակ գիւղ է, մօտ 30 տուն հայ բնակիչներով և մի հատիկ քահանայով: Այստեղ էր զետեղուած փոստի երրորդ կայարանը: Մինչև սայլակը կատարաստէին և նոր ձիանք կլծէին, ես միջոց ունեցայ պոռոտ անել գիւղի մէջ՝ որ և է արժանայիշատակ բան գտնելու Ժողովրդի աղքատութիւնը երևում էր հէնց նորանց տներէ շինութիւնից: Տները ցածր, գետնի երեսին կաած, անկարգ, թշուառ տեսքով, առանց փողոցի: Գուցէ սորանց եկեղեցին աւելի լաւ լինի, մտածեցի:

ես և աչքերով որոնեցի, բայց տեսայ որ գիւղի բոլոր շինու-
թիւնները իրար հաւասար են և նման, ապա ուր է եկեղեցին...
Յանկարծ աչքերս կանգ առան հեռու երկու միմեանց մօտ
ցցուած և դէպի հարաւ թեքուած սիւների վերայ, որոնց վե-
րին ծայրերը միացնող տախտակից կախուած էր մի հատիկ
փոքր զանգ: Եզրակացրի որ այդ տեղ է Աստուծոյ տաճարն ու
մօտեցայ: Մօտեցայ ու տեսայ, որ խղճուկ հայ ժողովուրդը կար-
ծես գոհ էր որ մի բանի պրոուած ու մաշուած, մուրացիկ
պատկերներ շարելով մի հասարակ խրճիթի մէջ՝ անուանում
էր նորան եկեղեցի:

—Որմեր գիւղը կրակ տաս, ծուկ չի բարձրանալ, շորա-
հոտ չի գալ, ցուպին կրծքով յենուած, գլուխը կամաց պտցնելով
ասում էր ինձ մի ծերունի, հաց չունենք ուտելու, ապրանք
չունենք վարելու:

—Ճշմարիտ է խօսում Այո քէհան, ինչ որ կայ, ճշմարիտ
է, հաստատեց մի ուրիշ միջին տարիքով տղամարդ թիակն ուսին՝
ծանրաբայլ մօտենալով: Ապա այդ երկուսը իրար լրացնելով
սկսեցին պատմել, որ Փալտրվանցիք Քիւրագդարեցիք Ռուսաց
բանակին իբրեւ ամենամեծ ընակիչներ, անցեալ 1877 թուին
կրել են մեծ ծանրութիւն և զրկանք: Կարսի դէմ պատերազ-
մող ռուս բոլոր զօրքը Յուլիս ամսից երկար ժամանակով բա-
նակ էր դրել հենց այդ գիւղերի մօտ: Գլխաւոր հրամանատա-
րը դրամական գոհացում տալով երկու գիւղին, թոյլ է տուել
ուտեցնել զօրքի հազարաւոր ձիանցը երկու գիւղերի հասկ բըռ-
նած արտերը, խոտհարքները և արօտատեղերը: Երբ ձեռքից
գնացել են՝ յիշեալ դաշտերը, գիւղացիք մնացել են տների
մէջ փակուած, առանց ապրուստի, առանց հացի և խիտ թան-
գովթեան մէջ: Անասուններն էլ մնալով բաղցած մասամբ ծա-
խուել են, մասամբ սատակել: Բնակիչները ցանկացել են առ
ժամանակ տեղափոխուել Ալէքսանդրապօլի գաւառի գիւղերը,
բայց դորան արգելք է հանդիսացել այն արդարացի ահը, որ ռուս
զինուորները կարող էին իսկոյն և եթ քանդել անբնակ տները
և նորանց փայտեղէն մթերքը վարել իւրեանց կարիքների
համար:

Մնալով իւրեանց ծածկի տակ, բացի պատերազմի բաղմա-
տեսակ և անխուսափելի զրկողութիւնները, գիւղացիք ենթա-
կուել են և մի այլ՝ ևս առաւել վտանգաւոր կարիքի: Փալտր-
վանի և Քիւրագդարայի գիւղական տներում զետեղուած էին

վարդապետով (տիֆով) հիւանդ բազմաթիւ գինուորներ, որոնցից զիւղացիք ևս վարակուելով՝ մահին տուել են բազմաքանակ զոհեր:

Սոյն վիճակին ենթարկուել են, բայց թուրք զօրքի կողմից և այլ մի քանի զիւղեր Ալաջայ լեռան արևելեան ստորոտում, ուր բռնակ էր դրել զօրքը: Սոցա թուին պատկանում էին յունարնակ Վիզինքէով և հայաբնակ Ճալայ գիւղերը: Վերջինը պտղաբեր և ամենահարուստ գիւղերից մինն է եղել, որ թուրքաց զօրքի գալու հէնց աւաջին օրիցիսկ ենթարկուել է գինուորների ասպատակութեանը: Բայց որովհետև թուրքերի ասպատակութիւնը լինում է ոչ միայն ուտելիք, այլ և սիրոյ առարկայ ձեռք բերելու, ուստի տարաբաղդ ճալեցիք իւրեանց ընտանեկան պատելը բարձր պահելու նպատակով, թողել են լայնատարած արտերը և տներն, ու մինչև վերջին մարդը փախել անցել էին Ալեքսանդրապոլի գիւղերը:

Հոկտեմբերի վերջին, երբ ուսաց յաղթութեամբ Ալաջայի բարձրութիւնները մաքրուում են թուրք զօրքերից, զանուգիր ճալեցիք վերագառնալով իւրեանց գիւղը, տեսնում են որ տները քանդել են և շինութիւնների փայտեղէն մասը պրել են տաճիկ զօրքերը իւրեանց պէտքերի համար: Ապրիլի վերջին 1878 թուի Կարսում առաջնորդ վարդապետ Աղուանեանի մօտ հանդիպեցի ճալայ գիւղի երբեմն հարուստներից մինին, որ աղետարշ սրտով ալեքսում էր առաջնորդ հօր միջնորդութիւնը, որ Ռուսաց կառավարութիւնը բարեհաճէ շնորհել ամբողջ գիւղին, փոխարինաբար, զոնէ սերմնացու դարի և ցորեն:

Նախքան բաղմաչարչար Փալդրովանին հրաժարական տալս, յիշատակեմ այս տեղ որ այս գիւղից դէպի արևելք ցրուած են հին Փալդրովանի աւերակները մի քանի մատուռների հետքերով: Ոչ ոք չգիտէ թէ երբ և ինչի՞ է տեղափոխուել գիւղը հնից նոր տեղը, միայն երևում է որ այդ տեղափոխութիւնը մօտ հարիւր տարի պէտք է լինի, ըստ որում ներկայ գիւղի հին հանգստարանում հանդիպեցի միայն մի տապանաքարի վերայ մի արձանագրութիւն հայկական 1280 թուականից «Այս է տապան Հոռոմին, գրեցաւ թվին ՌՄԾ» Գիւղից արևելք, երկու ձորակի միջև կայ աւերակ հին գիւղատեղի Միատուն անունով, որի ծագումն ու անհետանալը ոչ ոք չգիտէր:

Բիւրագդարա գիւղն իւր շրջակայքով շնորհիւ իւր առանձնակի գիրքի միշտ եղել է պատերազմների վառ հանդէս, երբ

ա եղի են ունեցել Ռուսների և թուրքերի ընդհարումները 1854 թուին ուսանելը կատարեցին այստեղ փառահեղ յադ-թուլիւն: 1877 թուի պատերազմները նշյնպէս կատարուեցին այստեղ, Սորանից երեւում է որ տեղադրութիւնը մեծ յարմարութիւններ է ներկայացնում պատերազմ վարելու համար թէ ուսաց և թէ օսմանցոց կողմից: Արդարեւ լայնանիստ և լայնածաւալ դաշտի վերայ սփռուած մեծ ու փոքր, ցած ու բարձր բլուրները մի կողմից ու Ալաջա լեռան բարձունքները միւս կողմից անգնահատելի դիրքեր են ստեղծել զօրաբանակ դնելու, ռմբակոծելու և մարդկային ցեղի աւելորդ անդամներին կարելի լոյն չափ շատ ոչնչացնելու...

Գիւղի հարաւային կողմից անմիջապէս բարձրանում է Կարա-եալ կոչուած կանաչաւէտ բլուրը, որ ինչպէս նախկին ժամանակ, նշյնպէս և 1877 թուին կազմում էր ուսաց բա-նակատեղին: Սորա մօտ է միւս բլուրը Կարա-կուլի (սև գետ) անունով: Աերջին պատերազմի ժամանակ Նորին Կայսերական Բարձրութեան Կովկասեան փոխարքայի վրանը դրած էր այս բլուրի ստորոտում: Այս և միւս հարեան բլուրների ու սարերի անունները բոլորին էլ յայտնի է, ով փոքր ի շատէ հետեւել է 77 թուականի պատերազմին:

Երբ մեր փոստասլակը սլանում էր դէպի Փարգիտ, մենք պարզ դիտում էինք այդ բլուրներն ու ընդարձակ դաշտավայրն, ուր մի քանի ամիս առաջ արեան ճապաղիքներ էին հոսում: Կարա-եալից հարաւ բազում է ընդարձակ դաշտ, որից սկսւում է աշխարհին յայտնի Ալաջա լեռնագօտին, արեւելքից արեւմուտ երկարածիք ուղղութեամբ: Իւր արեւելեան ստորոտում թողնելով բաղդադուրկ Անի քաղաքի մոայլ աւերակները, յեանն աստիճանաբար բարձրանում է և խորխտաբար նայելով Կարա-եալի վերայ, կազմում է մի քանի սրածայր կանաչագոյն գագաթներ, որք են Էւլիա, մեծ Սահնի և փոքր Սահնի, սորա առաջ ունենալով Կաքաղ-թափայ փոքր բլուրը:

Կարա-եալը, Կարադ-թափան ուսաց կողմից, իսկ Ալաջան, Էլիան, մեծ և փոքր Եահնները թուրքերի կողմից այդ միջոցին դրականապէս ծածկուած էին զանազան ուղղութեամբ փորուածներով, պատասպարտներով, պատնէշներով ու ամեն տեսակ հողէ շինութիւններով, որոնք որ և է կերպով կարող էին նպաստաւոր լինել կռուի յաջողութեանը: Իսկ նորանց ստո-

րոտներն և դորանցից ձգուող դաշտերի ընդարձակութեան վերայ սփռուած էին մարդկանց ու անասունների ոսկրներ, զինուորների ցնցոտիք, ծակծկուած կօշիկներ, պատառտի զլլախարկներ, թղթի, ածուխի, տախտակի կտորներ, ճայթած ռումբի բեկորներ, պղնձեայ փամփուշտներ և այլ հազարաւոր տեսակ տեսակ անպէտք իրեղէններ, որոնք մնացել էին ջրաբանակից:

Հասկանալի է ուրեմն որ յիշեալ դաշտավայրը մօտ չորս ամիս ողողուել է հազարաւոր մարդկանց արիւնով: Այդ սոսկալի բլուրներն անընդհատ չորս ամիս հաղորդել են միմեանց հազարաւոր վիրաւորուածների լաց ու կոծի արձագանքը: Չորս ամիս շարունակ և անդադար, գիշեր ու ցերեկ՝ հիւսիսից հարաւ՝ հարաւից հիւսիս ահաւելի ռումբերը ձեղքում էին օդը ու պատառտում բլուրների լանջերը: Թնդանօթների խլացուցիչ որոտումները դղրեցնում էին սարեր ու ձորեր ու վառօդի ծխով ու հոտով լցնում մթնոլորդը:

Պատերազմի դաշտը սայլակից դիտելու ժամանակ սուրհանդակ ընկերս աչքերը լայնացնելով, բարկացած դէմքով արտասանեց.

—Արժեն միթէ ւարմեաշկանները՝ որ նորանց պատճառով քիւրաւոր ռուսների արիւն է թափուել այս տեղ և միլիօններ ծախսուել...

—Մի՛թէ հայերի համար է սկսուել այս պատերազմը, ընդհատեցի ես:

—Հապա՞ ո՛ւմ համար է, չէ որ Թիւրքիայի բրիտանեանների ազատութեան համար է՝ ւարմեաշկաններն՝ էլ իբրեւ թէ բրիտանեաններ են, Ալեքսանդրապօլից մինչև այս տեղ ոչ մի եկեղեցի չտեսայ, հէգնօրէն պատասխանեց բժիշկը ու շարունակեց դժգոհութիւններ յայտնել կառավարութեան դէմ որ Թրքահայերի ազատութեան համար պատերազմ է սկսել և գուցէ իւր ծրագիրը փաթաթէր կառավարութիւնի վզին, եթէ մի զինուորական, որ սայլակով գալիս էր Վարսի կողմից, իւր յանկարծակի յայտնուելովը չընդհատէր նորա ծակ փիլիսոփայական մտածմունքները՝ նկատելով սպային՝ բժիշկը հեռուից հարց տուեց նորան.

—Ասացէ՛ք՝ խնդրեմ Վարսի՞դ՝ էք գալիս:

—Այո, պատասխանեց սպան:

—Ուրեմն դուք կիմանաք, գեներալ Հէյմ... գիտէք

որա համար խմիչքեղէն եմ... կցկտուր արտասանեց բժիշկը՝
և կամաց հայհոյեց սպային, որ հեռուից և արագ անցնելով,
լաւ չլսեց նորա խօսքերը և թողեց անպատասխան:

Հասանք վերջապէս Խալիֆօղլի գիւղը, որ աւերակ
դրութեամբ դրած էր փոքր Եսհնի բլուրի հիւսիսային ստորո-
տում և որի թուրք բնակիչները փախել էին ամէն կողմի վե-
րայ: Այս տեղ էր փոստի չորրորդ կայարանը: Գիւղի ցածր-
խոնաւ, անձողնի տնակների մէջ բնակուում էին մի քանի ուս-
ղիներներ: Սոքա իւրեանց խմելու ջուրը վերցնում էին
հալուղ ձիւնից գոյացած լճակից, որովհետեւ բնական աղբիւր
չկար, իսկ գիւղացիք էլ գործ էին ածում հորերի ջուր, որոնց
բերանները՝ նախքան իւրեանց փախուստը վարպետութեամբ
այնպէս ծածկել թագցրել էին, որ ոռոսները աշխատում էին
գտնել, բայց չէին գտնում:

Խալիֆօղլուց հիւսիս Կարս-չայ գետի աջ ափում Փարգիտ
անունով հայ աւերակների վերայ բնակութիւն էին հաստատել
թուրքերը: Կոմս Պասկէիչի օրով նորա հայ բնակիչները գաղ-
թել են և կազմում են այժմ Ալէքսանդրապոլի գաւառի
ձրաղլու գիւղը: Նոքա թողել են Փարգիտում երեք քարաշէն
կամարակապ աղբիւր, որոնք անհոգ ու անշնորհ թուրք տարրի
ձեռքում կամաց կամաց քայքայուելու վերայ էին:

Փարգիտու հիւսիսային կողմում կար մի հոյակապ եկեղեցու
աւերակ սրբատաշ բարից, լայնանիստ և բազմախորան, այնպէս
որ տեսնողը կարող էր ընդունել ամրոցի տեղ, մանաւանդ
որ նա ունէր տարօրինակ ձև, այն է իւրաքանչիւր անկիւնը
կազմուած էր կիսաբոլոր կամարածածկ աշտարակից, մէջը
լայն խորան: Անունն է Ամենափրկիչ և հարաւային պատի մէջ
արաբուստ՝ եղել է արձանագրութիւն, վերջերումս անհետա-
ցած թուրքերի ձեռքում: Պատերազմից միջանի տարի անցած,
այդ տեղերում բնակեցրած էին ոռոս գաղթականներ:

Պէտք է նկատել որ XVI դարում յայտնուող բիւրդ-
հրոսակ, հերոս և բանաստեղծ Քեօրօղլին ունի այս կողմերում
գեռ ևս ժողովրդականութիւն ազգաբնակութեան վառ երեակա-
յութեան մէջ: Ժողովուրդն աւանդութեամբ Քեօրօղլուն է վերա-
գրում երկու Եսհնի բլուրների անուան ծագումն և այն հողէ-
տնակը, որ փոքր Եսհնու արևելեան լանջումն է: Քեօրօղլին,
ըստ աւանդութեան, բնակում էր այդ տնակում և նորա կե-
րակուրը, որ եսհնի, այսինքն խաշած միս էր, պատրաստում:

էր մեծ Եաֆնու վերայ ու բերւում էր փոփր Եաֆնի. Ուրեմն բլուրների անունը ծագում է եաֆնի մականից.

Մինչ այս՝ մինչ այն՝ սպլալիլ շած մօղեցրին մեզ և մենք նորից շարունակեցինք ճանապարհը դէպի Կարս և պէտք է հասնէինք ուղղակի Կարս, որ հետու էր մեզանից մօտ 18 վերստ. Այդ տարածութեան վերայ, ճանապարհին այլ ևս չտեսանք բնակութիւն. դաշտն, իբրեւ վարելահող, պատկանում էր Կարսի հողագործ ժողովուրդին որ երկու տարի, պատերազմի պատճառով չէր վարւում. Նորա վրայի ձիւնն Ապրիլին հազիւ հալուել էր, իսկ Յունիսին, վերադարձիս ժամանակ, ներկայանում էր մի հիասքանչ տեսարան, քամու հետ լողում ձռնում էին խիտ առ խիտ բուսած երկայն, կանաչ խոտերն և նորանց մէջ խինծը— *euphorbia*, ղեղնածաղիկը— *euphorbia* *Cyparissias*, գայիսօնը կամ ֆըռընդակը— *Verbascum thapsiforme*, թխածաղիկը— *Origanum Vulgare*, կուժկոտրէքը— *Adonis aestivalis*. մեղրածըծուկը— *pulmonaria officinalis*. հօշօշը— *Matricaria chamomilla*. խնկածաղիկը— *hypericum perforatum*. քարդ-վենիկը— *Achillea millefolium*. տուպը— *papaver rhoeas* շուշանը— *Conium*. կառը— *Cordus crispus* և այլ շատ դաշտային ծաղիկներ միմեանց փաթթուած, տալիս էին այդ լայնածաւալ տարածութեանը բազմատեսակ գոյներ.

Մեր ոտը դրած ծաղկափթիթ դաշտի արեւմտեան ծայրում, մեզանից դեռ ևս շատ հեռու, աստիճանաբար բարձրանող մերկ և խճածածկ բլուրների գագաթների վերայ հսկայաբար կանգնած են ահաւելի և արիւնարբու մարտկոցները. Կարս քաղաքն իւր խճճուած շինութիւններով մզկիթների այս և այն տեղ զցուած, բարձր, սրածայր մինարէթներով հեռուից երևում էր մարտկոցների ստորոտում դրած.

Երեկոյեան դէմ էր, Ապրիլի 13-ին, 6 հալար ֆուտ ծովի մակերեւոյթից բարձրութեան վերայ, որ մենք դեռ ևս ճանապարհում, անմարդաբնակ դաշտի մէջ զգում էինք խիտ ցուրտ, մանաւանդ երբ քամախառն անձրեւը մաղել սկսեց երեսներիս վերայ. Ընկերս ցրտից մերթ սեղմւում էր, մերթ աչքերը բեկեռւում Հէյմանի արկղի վերայ. Ես զգում էի թէ ինչ մութեր են անցնում նորա գլխովը. նորից մենք նկատեցինք որ դէպի մեզ սրընթաց գալիս էր սպլալիլ մտած մի անծանօթ զինուորական. Ընկերս պատրաստուեց նորան հարցեր տալու նոյն հիւանդ Հէյմանի մասին.

—Գեներալ Հէյմանի մասի՞ն է ձեր հարցը, պատասխանեց զինուորականը հանդարտեցնելով ձիանց բայլերը։ Գեներալը Ձեզ բարեկամ կամ ազգակա՞ն է։

—Ըբ... ոչ... բայց ես սուրհանդակ եմ ու ունիմ շատ կարեւոր յանձնարարութիւն, պատասխանեց բժիշկը, թաղցնելով իւր բժիշկ լինելը։

Զինուորականը աչքերով զննեց ինձ, մեր ծանր բեռը, մափաշը և այլն, տեսաւ որ սուրհանդակը թեթեւ կլինի ու միայնակ, տեսաւ որ սուրհանդակի շնորհ չկայ ոչ ընկերու մս և ոչ ինձանուս, վերջապէս պատերազմի ժամանակ սուրհանդակը զինուորական կլինի և ոչ մեզ պէս քաղաքացիական, այնուամենայնիւ աւելացրեց։

—Ձեր վարեւոր յանձնարարութիւնը՝ կարող էք տալ գեներալ Լազարեին։

—Ինչի՞, զարմացմամբ հարցրեց ընկերս։

—Որովհետեւ նորա մահից յետոյ հրամանատարութեան իրաւունքն անցաւ գեներալ Լազարեին, պատասխանեց զինուորականը։

—Ինչպէս... մի՞թէ մեռաւ գեներալ Հէյմանը։

—Այո՛, այո՛, մեռաւ... վերջին անգամ՝ պատասխանեց զինուորականը և հեռացաւ։

—«Երկնային թագաւորութիւնը լինի նորան» (царство небесное), հանդարտութեամբ արտասանեց ընկերս և կոացաւ Հէյմանի արկղի վերայ։ Նա մի կերպ վերցրեց արկղի երեսի մի անկիւնը և հանեց առաջին ձեռքն ընկած շիշը, բացեց խըցանը և բաժակ չլինելու պատճառով ուղղակի ցցեց բերանում։ Պլկլացնելով խմեց շշի կէսը։ Դա շատօ լաֆիտ էր, Հիւրասիրեց և ինձ, Երբ սուրհանդակիս կատարը տաքացաւ, սկսեց արգէն աջ ու ձախ ցրել իւր հայհոյանքը նախ անձանութ գինուորականին որ խորհուրդ էր տալի վարեւոր յանձնարարութիւնը տալ Լազարեին։ «Ա՛յ յիմար մարդ, խօսում էր սուրհանդակ բժիշկը, ինձ խորհուրդ էր տալի, որ արկղը յանձնեմ Լազարեին, տօ, գեաինն անցնեն Հէյմանն էլ, Լազարեն էլ, միւսներն էլ... մի՞թէ ես չեմ կարող անուշ անել... ասաց և նորից քաշեց բերին շատօ լաֆիտի մազորդը։

Վերջապէս մտանք քաղաք, դիմեցինք ում հարկն է, ցոյց տալով մեր վաւերաթղթերը Միջնաբերդի ստորոտի անբերից մինի մէջ զինուորական իշխանութիւնը յատկացրեց երկուսիս

մի սենեակ, ուր և հանդստացանք, Երեկոյեան մի շիր ևս բացուեց Հէյմանի կենացը, Հեռեեալ օրը ներկայացանք գլխաւոր բժշկին կարգադրութիւն ստանալու Երկու օրից յետոյ բժիշկ ուղեկիցս գնաց Հասանկալէ, որին այլ ևս երբէք չհանդիպեցի:

Վ.

Կարսի տեղադրութեան ամբողջութենէն Թրքական մարտկոցները, հանգստաւանները, փողոցները, տները, խոտակցութիւնք, Կարսի գետը ու վերջինիս կամուրջները:

Ըստ բնական է, որ անծանօթ ճանապարհորդն առաջին տնգամ մօտենալով Կարս քաղաքին, իւր բոլոր ուշադրութիւնը դարձնում է պատմական մարտկոցների վերայ, որոնք իւրեանց բարձր դիրքով, ահաբեկի դէմքով բերանները դէպի ձեզ ուղղած շարեշար թնդանօթներով նայում են բոլոր կողմերի վերայ: Եթէ եկաւորը փոքր ի շատէ ծանօթ է Կարսի պատերազմական պատմութեանը, նա ակամայ կորչում է մարտկոցների հետ կապուած պատմական յիշողութիւնների մէջ: Ըստ որում եթէ Կարսը իւր անյայտ ու անյիշելի ժամանակներում հիմնուելուց մինչև մեր օրերը միշտ և հանապազ եղել է և լինելու է պատերազմական հանգէս, նա դորանով պարտական է իւր յարմար դիրքին: Նորա անյայտ հիմնադիրն այնքան հեռատես և բաղդաւոր հայեացք է ունեցել այդ տեղադրութեան վերայ, որ Կարսը ոչ միայն նեւա ու աղեղի շրջանում, այլ և վերջին դարերի հանճարի ստեղծած աշխարհակործան թնդանօթների շրջանում կարող է համարուել իբրև ամենահիմնաւոր և դժուար մատչելի ամրութիւններից մէկը:

Արդարև, նեւա ու աղեղի շրջանի մէջ ընտրած բազմաթիւ քաղաքների և ամրոցների տեղադրութիւնը մեր ժամանակներում ամենեւին համապատասխան չէ այժմեան պատերազմական կառարեղադրութեանց, այն ինչ Կարսն այդ տեսակ աղեղերի շարքում կազմում է մի որոշ բացառութիւն: Նեւա ու աղեղով զինուած զինուորների համար ինչ չափով իւր ժամանակին անմատչելի է եղել մեր օրերին հասած միջնաբերդը, նոյն չափով էլ անմատչելի են Կրուպպի թնդանօթների առաջ քաղաքը շրջապատող մարտկոցներով պսակուած բարձր բլուրները:

Ուրեմն՝ հնադարեան Կարսը ոչ միայն չէ կորցրել իւր

նշանակութիւնն, այլ և աւելի է բարձրացել և գուցէ չէնց իւր դիրքին է պարտական՝ որ այսքան դարեր մնացել է շէն իւր արդէն աւերակ դարձած, մինչև անգամ բոլորովին անհետացած ընկերների մէջ:

Թուրքերի տիրապետութեան օրով քաղաքը շրջապատուած էր 12 ամրապինդ մարտկոցներով, որոնք էին Կարս դետի աջ կողմում 1) Արաք թաքիա կամ Կարաքաթլաղ, 2) Կարա-դաղ, 3) Հաֆիս փաշայ, 4) Կանլի ու 5) Սուարի, իսկ ձախ կողմում 6) Հիմթաքիա 7) Վաշի-փաշայ 8) Ինգլիզ թաքիա, 9) Մուխլիս, 10) Չախմախ, 11) Դիք թափասի և 12) Թահմազ. Ռուսների ձեռքում, ինչ կասկած, սորա ևս առաւել՝ ամրացան ու, յայտնի բան է, անուաները փոխուեցին:

Քաղաքի մէջ պտտուելով՝ ձեր աչքին կարնում էին Տէնց ուղղակի քաղաքի մէջ սփռուած մահմեդական հանգստարաններ իւրեանց նեղ, տափակ, կանգուն տապանաբարերով: Մէջիդ չկար որ շրջապատուած չլինէր լայն հանգստարանով: Շատ տեղ հեղեղից լճակներ կային գերեզմանատներում: Բնական է, որ ոռոսաց նորամոյծ կառավարութիւնը Տէնց սկզբից իսկ ուշադրութիւն դարձնէր քաղաքի առողջապահական մասի վերայ և ինչ բան մինչև այդ ժամանակ եղել էր բնական իսլամականների տեսակէտից, այդ կլինէր անբնական ուրիշների համար:

Արդարև կառավարութիւնն արգելել էր մահմեդականներին թաղել հանգուցեալներին քաղաքի կամ մէջիդների հանգստարանում և այդ նպատակի համար, քաղաքի արեւելեան կողմում, Հաֆիս-փաշայ և Կանլի մարտկոցների աբանքում, լայն ու հարթ դաշտի վերայ բացուած էին միմեանց կից երկու ընդարձակ հանգստարաններ, խրամներով շրջապատուած, մինը բարձր ձողի վերայ խաչանշանով՝ օրթոդօքս հանգուցեալների համար, միւսը կիսալուսնի նշանով՝ մահմեդական հանգուցեալների համար: Այս երեւոյթն ապացոյց էր, որ քաղաքի միջի հանգստարանները կվերջանան, կհարթուին և գուցէ դառնան ծառուղիներ:

Կարսի փողոցները նեղ, ոլոր մոլոր ու անկանոն էին. նորա իբրև թէ սալած էին, բայց ամենակոպիտ մեծամեծ բարերով, այնպէս որ սայլի անիւներն ընկնում էին երբեմն բարձր բարի վերայ, երբեմն փոսերի մէջ: Նորամոյծ կառավար-

րութեան շնորհիւ լապտերները լուսաւորում էին շատ փողոցներ, մի երեւոյթ որ Կարսը երբեք տեսած չէ իւր հիմնադրութեան օրից և եթէ 984 — 989 փրկչական թուականին Կարսում թաղաւորող Մուշեղեան Աբասը լապտերներով լուսաւորէր իւր մայրաքաղաքի փողոցները, այն ժամանակ, անշուշտ, աւելի հշտութեամբ կարող էր որսալ գիշերաշրջիկ կողոպտող և աւաղակ մարդկանց, որոնց ահից կարելի էր լինում անցնել քաղաքի փողոցներում (Ասողիկ)։

Կարսի տները քարաշէն էին ու մեծ մասը կրով սպիտակացրած, խառն և միմեանց կից, և մեծամասնութիւնն առանց բազիւ Փողոցի լոյսն ստանում էին փոքր ի շատէ կանոնաւոր լուսամուտներից, իսկ միւսները՝ երգիկում բացած թղթածածկ լուսամուտներից։ Պատշգամբ շատ սակաւ էր նկատւում, այն էլ երկյարկանի տներում, որ նոյնպէս սակաւաթիւ էին։ Շատ անգամ մինի տան բազը լինում էր միւսի տան տանիքը և տների միմեանց կից լինելու պատճառով կարելի էր բազմաթիւ միապաղաղ տների տանիքներով ման գալ։ Կանոնաւոր արտաքինըներ չունենալու պատճառով՝ այդ տանիքներն էին ծառայում բնակիչներին։

— 2է՛ կարելի արդեօք տեսնել ձեր տների ներսը, դիմեցի ուղեկից տեղացի Մարտիրոսին և Օսմանին։

— Ինչի չէ, ինչի չէ, էֆէնդըմ։ պատասխանեց Օսմանը, համեցէք, միայն ներէք, եթէ մեր տների ներսը ձեր կողմերի տների նման չէ։ Ձեր երկիրը Ռուսի երկիր է, կարծեմ աւելի բարեկարգ կլինին այն տեղ ձեր տները։ Բայց ինչ եմ ասում, էֆէնդմ, ես մի անգամ եղել եմ Գիւմրի... ասաց Օսմանը և հրաւիրեց իւր մի բարեկամի տունը։

Մենք անցանք մի շա՛տ նեղ, կեղտոտ և կարճ փողոց և փայտէ աստիճանով (նարդիւանով) բարձրագանք դրացու տան տանիքը և ապա մի փոքրիկ տան դրան առաջ կանգնեցինք։ Օսմանը կամաց զարկեց դուռը, որից շուտով դուրս եկաւ տան տէրը, միջին հասակով, կարճ խուլած մորուքով, կարմիր ֆասը գլխին մի թուրք և Օսմանին ու Մարտիրոսին տեսնելով վրստա՛հ ընդունեց մեզ, հրաւիրեց նստելու, ինքն էլ նստելով։

Մենք նստեցինք յատակի մի թղաչափ բոլորի շուրջ բարձրութեան վերայ թիկունքներս դնելով պատերին դէմ դրած կոշտ բարձրի վերայ, իսկ ոտներս ձգելով գորգերով ծածկուած յատակի վրայ, որ իւր եղբւրներից մի թղաչափ ցածր էր։ Առաս-

տալի օղակից կախած էր փոքրիկ ջահ: Պատերի երեսին ներկով նկարած էին կանթեղներ, ծաղիկ, բոյսեր և թռչնիկներ: Պատերից մինի մէջ շինած էր քանդակած տախտակից սուր դմբէթաւոր մի խորշ, ուր բաղմեցրած էին օձառոր նարդիկէն, ապակէ ջրամանը և սուրճի պարագաները: Անկիւններում, յատակից մինչև առաստաղ բարձրանում էր նոյն քանդակագործ տախտակներից մի սիւն, որ ներկայացնում էր միմեանց վերայ դասաւորուած փոքրիկ պահարանների մի շարք՝ սապոն, աչքի դեղ և այլ պճնալարդերի իրեղէններ պահելու խայտաճամուկ տիկիկների համար: Զմոռանանք յեշեւ որ իւրաքանչիւր սենեակում պատի մէջ կայ մի մի վառարան (բուխարի), թէև երկաթէ հնոցներն էլ շատ տարածուած են Վարսի մէջ:

— Էֆէնդին շնորհ է բերել Ռուսի երկրից, նշանացի անելով ինձ, դիմեց տան տիրոջը Օսմանը, ծառայող է, այսօր ծանօթացանք մեր Մարգըրիտա Էֆէնդու շնորհիւ, ինքը զիտուն մարդ է, ամեն բան ուշոււմ է իմանալ: Այս խօսքերի վերայ, որին համաձայնութեան նշաններ տուաւ և Մարտիրոսը, տան տէրը գոհութեան ցոյց արաւ, աջ ձեռքն արագ մօտեցնելով ծնօտին և ճակատին ու ասաց:

— Բարով հաղար բարի էք եկել, ոնց էք, առողջ էք, հէ, Էֆէնդա, հաւանում է՞ք մեր քաղաքը, կարելի է չհաւանէք, որովհետև շատ բան քանդուել է, աւերուել է պատերազմի ժամանակ, եթէ տեսնէիք, Էֆէնդա, պատերազմից առաջ, օ օ, հրաշալի քաղաք էր. բայց այժմ...

— Օ օ, այժմ շատ փոխուել է, վրայ բերաւ Օսմանը, Ռուսի ասկեարը շատ քանդեց, վնաս տուեց, կողոպտեց...

— Այո, ճշմարիտ է, ոռուսի սալդաթը սրանց շատ վնաս հասցրեց քաղաքը յարձակմամբ առնելուց յետոյ, հաստատեց Մարտիրոսը:

— Էֆէնդա, Այաջայի կոտորուելուց յետոյ երբ ոռուսն երկրորդ անգամ պաշարեց մեր քաղաքը, շարունակեց Օսմանը, այդ միջոցին ամեն 15—20 բողկից յետոյ հարաւային կողմից դիշեր և ցերեկ գալիս էր թնդանօթի ոռուք և պայթում էր քաղաքի զանազան կէտերում: Հանգստութիւն և դադար չունէինք, և հոգիից չգիտէինք ուր գնանք: Քանի պաշարումը սաստկանում էր, այնքան էլ ոռուքների երեւոյլ յաճախանում էր:

— Ոչ որ չգիտէր թէ մի քանի բողկից յետոյ ինքը կ'ենա

դանի կմնայ թէ չէ, հաստատեց Մարտիրոսը, հայոց եկեղեցու մօտից, որ միջնարբերդի լանջումն է, ու շատ բարձր դերքով լաւ կարելի էր դիտել ամբողջ հարաւային դաշտը, Հայերիցս շատերն այնտեղ դիտակով նայում էին դէպի հարաւ և հէնց որ դաշտի բարձրութեան վրայ ծուխի կծիկներ էին երևում, իսկոյն ամուր՝ տեղ թագնուում էինք, իմանալով որ ուումբն արդէն գալիս է քաղաք և ականջներս սրելով լսում էինք թէ որ տեղ է պայթելու, որից յետոյ նորից 15—20 րոպէ ապահով էինք մեզ համարում։ Բայց մի անգամ սարսափը մեզ տիրեց, երբ ուումբն ընկաւ մեր եկեղեցու վրայ և քանդելով նորա տանիքն՝ ընկաւ ներս։

Այս խօսակցութեան ժամանակ տան տէրը հիւրասիրեց մեզ սուրճով։

—Էֆէնդմ, նորից շարունակեց Օսմանը դիմելով ինձ, ցեւրեկով մի կերպ պատրաստուում էինք երեխանցով, կանանցով, տների խորքերում, ներքնատներում և այլ ամուր տեղերում, իսկ դիշերով չգիտէինք, ո՛ւր գնանք, Մեկանում շատ կանայք, տունը տղամարդկանց թողնելով գողերից և աւազակներից պահելու, իւրեանց երեխաների հետ հանգստարաններում գերեզմանաքարերի յետէն էին պատսպարում, մանաւանդ հայոց հանգստարաններում, ուր հինաւուրց գերեզմանաքարերը խոշոր և լայն են։

—Հատերը թուրքերից, վրայ բերաւ Մարտիրոսը, ապաւինում էին հայոց թաղերում, նախ՝ որ այդ թաղերը միջնարբերդի ժայռի ապահով լանջումն են, երկրորդ՝ սոքա հաւատում էին որ ուումները հայոց թաղերի վրայ ուումը չէին ձգել, բայց այդ կարծիքը սխալ էր, հայոց թաղերն էլ ապառ չմնացին, միայն թուրքի թաղերն որ աւելի տափարակումն են և ուումբին մատչելի, աւելի ենթարկուեցին փնտնների։

—Այդ պաշարում ասուած զործողութիւնն անտանելի բան է, յաբակեց տան տէրը, զօրքերի իրաբանցումը, հրացանների և թնդանօթների ճպլթիւններն ու գողոցները պաշարողի և պաշարուածի կողմից, զօրաբաժինների յաջող կամ անյաջող ընդհարումներն և մանաւանդ անդադուր պատուող ճշմարիտ և սուտ սարսափները բնակիչների հոգին տանջում՝ մաշում էին։ Հուկայ էինք գնում, տեսնում էինք խանութները կողպ, մարդիկ յուսահատ, խուժք խուժք կանգնած հաղորդում են միմեանց սարսափահար լուճբեր և ահա այդ սոսկալի բոպէին

մահառիթ ոռւմըն օդ ճեղքելով անցնում է և դէմի տունը բանդելով Տրդեհում է:

— Ուղիղ է ասում Մանսուր էֆէնդին, այսպէս էր տանտիրոջ անունը, ընդհատեց Օսմանը, մի քանի տներ Տրդեհի ենթարկուեցին և Տրդեհի առաջն առնելու ընակիչներից ոչ որ չէր վստահանում օգնութեան հասնել, ըստ որում Տրդեհի ժամանակ ռուսները, կարծես դիտմամբ, ռումբներն այդ կէտի վերայ էին ուղղում, երևի որպէս զի կրակը չհանգչի և աւելի տարածուի:

— Առաւել շատ վախենում էիք զիշերային յարձակումից, ասաց Մանսուրը, Յարձակումի ժամանակ սպանութիւն ու կողոպուտն անխուսափելի էին: Չհաշուելով ասկեարը, սորանցից աւելի վտանգաւոր էին թուրք թարաքեամա, քիւրդ և հայ ձիաւորներն, որ միլիցիա էք ասում դուք, նորանք մեր բաշիրողուկների նման դաւաններ են, որ գալիս են պատերազմի դաշտ աւելի կողոպտելու և սպանելու անմեղներին, քան թէ կանոնաւոր զործ կատարելու: Պատերազմի խառն միջոցին, նորանք ոչ մահմեդական են հարցնում և ոչ քրիստոնեայ, ճշմարիտ է, մենք մասամբ յոյսներս դրել էինք մեր համաքաղաքացի հայերի կողմից մեզ պաշտպանելու վերայ: Բայց միլիցիան ի՞նչ է հասկանում:

— Այո, այո, նախ քան պաշարումն, աւելացրեց Մարտիրոսը, հայ և թուրք ընակիչներս խօսք էինք տուել իրար, որ մենք հայերս սորանց պաշտպաններ ռուսներից, իսկ սրբա մեղ պահպանեն բաշիրողուկներից: Բայց փորձով տեսանք որ անիրաւ միլիցիան չէր ջոկում և հաւասարապէս կողոպտում էր թէ հային, թէ թուրքին, թէ յոյնին և այլն: Մինչև անգամ անծանօթ հայեր և թուրքեր, խառնուած միլիցիայի հետ, աշխատում էին կողոպտել...

— Էֆէնդմ, ինչպէս ես կարծում, Կարսը ռուսին կմնայ թէ սուլթանին, յանկարծ խօսքը փոխեց դիմելով ինձ Օսմանը:

— Հատ դժուար է դորան ճիշտ պատասխանել, դեռ պատերազմը չէ վերջացել, ով գիտէ, ի՞նչ պայմաններ կունենայ դաշնադրութիւնը, պատասխանեցի ես:

— Դուք քաջ գիտէք, էֆէնդմ, որ ռուսը մի քանի անգամ վերցրել է Կարսը և միշտ յետ է տուել փաղիշահին, պէտք է որ այս անգամն էլ յետ տայ, եզրակացրեց Օսմանը:

— Դուք է ձեր ենթադրութիւնն ուղիղ է, նկատեցի ես,

բայց եթէ Կարսը կրկին փաղիշահին յանձնուի, ապա ինչի՞ր ուսը Թարիանները խճուղիով միացնում է իրար հետ, որ առաջ է եղել, ինչի միասուլած Թարիանները կարգի է բերում, ինչի պէտք է ահագին ծախսեր անի և վերջը յետ տայ բաղաբը փաղիշահին:

— Մաշալլահ, էֆէնդա, ձեր դիտողութիւնները ճիշտ են, ես այդքան էի մտածել, խորհրդաւոր կերպով պատասխանեց Օսմանը և աչքերը ցած թեքեց ու մի րոպէ յետոյ նորից բարձրացրեց գլուխն ու շարունակեց:

— Եթէ այդպէս է, ասաց նա, մենք թուրքերս չենք մնալ Կարսում, կձգենք մեր կալուածքը և մեծամասնութեամբ կըռնենք Օսմանլի հողը, մենք չենք կարող վարուել ուստի հետ, է՛հ, չենք կարող վարուել...

— Ինչի է՛ք կարող վարուել ուստի հետ, ուսը մնաս չի տալ ձեզ...

— Մենք էլ գիտենք որ մնաս չի տալ, բայց առաւելութիւն էլ չի տալ... երբ տիրապետութիւնը մերն է, այն ժամանակ մեր գլուխն էլ բարձր է, հայն էլ է խոնարհուում, յոյնն էլ ամենքն էլ, ինքս էլ վստահ գնում եմ ըէյի մօտ կամ փաշայի ու միւշիւրի առաջ, կանխաւ գիտենալով որ ինձ նորա մօտ տեղ կլինի: Բայց ուստի օրով ես ինչ եմ, ուր կարող եմ գնալ, ո՞վ ինձ մարդու տեղ կդնի, յուսահատ կերպով պատասխանեց Օսմանը:

Ապա ես խնդրեցի որ ցոյց տան ինձ բաղաբի միւս մասերը: Մեզ ընկերացաւ Մանսուրը և մենք դուրս եկանք: Գնում էինք փողոցներով և զննում էինք բաղաբը: Այդ միջոցին զըլխաւով փողոցով տանում էին դէպի հանգստարան մի հայ հանգուցեալ քահանաներով, խաչ ու խաչմատով և եկեղեցական երգեցողութեամբ: Հանդիսին մասնակցում էին գլխաւաց հայերի բազմութիւն: Ճանապարհին հանդիպող բրիտանեանները վերցնում էին գլխարկները: Իսկ տաճիկները զայրացած նայում էին, ըստ որում ուստաց տիրապետութիւնից առաջ բրիտանեաններն իրաւունք չունէին հրապարակական եկեղեցական հանդէսներ կատարել, որի ժամանակ նորանք կենթարկուէին ծաղր ու ծանակի թուրքերի կողմից:

— Յիշում էք, էֆէնդա, մի ժամ առաջ ասածս, ասաց Օսմանը: ահա ձեզ կենդանի օրինակ: Դեռ մի քանի ամիս է միայն, որ ուսնները ոտք են դրել այստեղ, կարսաքնակ խաչմարազ-

ներն (բրիստոնեաները) արդէն մոռացել են իրենց անցեալը... Ո՛վ էր տեսել որ հանգուցեալին բահնայով ու երգով տանեն հանգստարան, Ռուսից առաջ այդպիսի բան չկար. հանգուցեալին կտանէին լուռ, ինչպէս հանգուցեալն ինքը լուռ է... եթէ այստեղ խաչարարները մոռնումանք ինչու հետ հաւասար լինին, նորանց պէս ծէսեր կատարեն հրապարակում, չէ՞ որ դորանով Իսլամն ոտուց տակ կկորչի...

Մի փոքր ևս յառաջ գնացինք և Օսմանը կանգնեց մի տան առաջ և ցոյց տալով ինձ որ իւր տունն է, հրաւիրեց բոլորիս ներս, Սենեակը նոյն ձևի էր, ինչպէս տեսանք Մանսուրի մօտ, սակայն լուսամուտների շրջանակների մէջ և տակտակաշէն առաստաղի վերայ երևում էին բազմաթիւ ձեղքուածներ և ծակեր, Երբ նստած յատակի վերայ աչքերս դէպի վեր զննում էի առաստաղն, Օսմանը զայրացած ասաց.

—Ի՞նչնդ, գիտէ՞ք այս ինչնշաններ են առաստաղի վերայ և պատուհանների մէջ, այս հրացանի գնդակների հետքեր են... փողոցների վրայի բոլոր աներում կարելի է տեսնել այս բանը. այս չարիքը ռուսի ասկեարն է բերել մեր գլխին յարձակման ժամանակ, նորանք երբ առան քաղաքը, փողոցներից գնդակներ էին ուղարկում դէպի վեր պատուհանների միջից դէպի ներս սենեակները:

—Երևի դուք էլ ձեր կողմից ընդդիմութիւն էք ցոյց տուել ասկեարին, ուրիշ կերպ նորանք խաղաղ ժողովրդի վերայ գնդակներ չէին արձակիլ:

—Մի՞թէ այդ ընդդիմութիւն է, եթէ մենք չթողնէինք թշնամուն խել մեր տունը, մեր տեղը, մեր քաղաքը, ապա էլ ո՞ր օրի համար պէտք է գործ դնէինք այն հրացանները, որ մեր փաշաները բաժանել էին մեզ, Ձեր կարծիքով ուրեմն մենք պէտք է ձեռքներս ծալէինք և նայէինք թէ ինչպէս մեր թշնամին մտել է մեր տունը, մեր քաղաքը: Մենք էլ որ տեսանք ռուսի ասկեարին մեր փողոցներում, իսկոյն սկսեցինք վերևից ներքև տների ներսից գնդակներ ուղարկել նորանց վերայ. մենք նորանց սպանում էինք, իսկ նորանք միայն առաստաղներն էին ծակոտում, պատերի յետևը թագնում էինք.

—Ելի լաւ է որ թեթև էք ազատուել, դորա փոխարէն պատիժներ չէր կրել նկատեցի ես:

—Ինչպէս չենք կրել, շարունակեց Օսմանը, իրաւունք տուին ասկեարին երեք օր կողոպտել քաղաքը: Նորանց հետ

էլ միացել էին և ուրիշները թուրք, հայ, միլիցիա, մի խօսքով ամենքն էլ կողոպտում էին... Մտնելով տների մէջ՝ որոնում էին անկիւնները, ներքնատները, ծածուկ տեղերը, ինչ որ ձեռքներն էր ընկնում, տանում էին, քանդեցին քաղաքը:

Օսմանի զայրոյթն ընդհատուեց՝ երբ հասանք գետին, որին տեղական թուրքերն և հայերը անուանում են Կարսչայ, իսկ ի հնումն Ախուրեան, ինչպէս վկայում են Չամչեանը, Ալիշանը և այլք: Սա սկիզբն առնելով Սողանլուի լեռներից ընթանում է դէպի արեւելք թախտ կոչուած դաշտավայրի միջով: Գաղաքին հասած՝ նորա լայն և աղատ փերը սեղմում են սեպածե ժայռապատ ձորի մէջ, կազմելով երկու հրուանդան, որոց մինի վերայ շինուած էր Չիմ թաքիա մարտկոցը, իսկ միւսի վերայ, բարձրաբերձ ժայռերից կազմուած, խրոխտաբար նայում է միջնաբերդը:

Նա իւր օձանման պտոյտներով կիսում է քաղաքը արեւելեան մեծ և արեւմտեան փոքր մասերի: Արեւելեան մասը փոքր ի շատէ տափարակ տեղի վերայ է, իսկ արեւմտեանը սփռուած է ժայռակալմ լանջերի վերայ, երկու մասերն էլ միանում են իրար հետ երեք կամուրջների միջոցով: Հայերի մեծամասնութիւնը բնակում էր ձախ կողմում, որ կոչւում էր Չուխուր մահլայ, իսկ թուրքերն ըստ մեծի մասին տարածուած էին աջ ափում: Գետի հոսանքով ամենաստորին կամուրջը երկու քարէ սիւնների վերայ կանգնած, վրան ծածկուած էր հողով և խճով:

Դորանից վեր կանգնած է երկրորդ կամուրջը սրբատաշ քարից, երեք կամարով, առանց արձանագրութեան: Հաւանական է որ նա շինուած լինի ԺԳ դարու սկզբում հայերի ձեռքով: Սա այժմ կոչւում է Ղարախան օղլի: Սորանից դէպի վեր երրորդ կամուրջն է, առանց կամարի, որի սիւնները կրաշաղախ են և քարաշէն, կազմում են ութն աջք, իսկ վերը ծածկուած է փայտէ գերաններով, խճով և հողով: Սոյն ձևով շինած է չորրորդ և վերջին կամուրջը, որ քաղաքի վերջումն է:

ԳԱՋԱՅՐՈՒՆԻ

(Կը շարունակուի)